

TÜRK DÜNYASI

DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

HAZAR ÖTESİ TÜRKMENLERİ VE TÜRKMENİSTAN

DOÇ. DR. MEHMET KARA

1. TÜRKMENİSTAN TÜRKMENLERİ

Tarih

Günümüzde esas olarak Türkmenistan Türkleri için kullanılan "Türkmen" kelimesini bildiğimiz kadarıyla ilk defa Kâşgarlı Mahmut zikretmiştir. Başlangıçta bu kelime, daha ziyade Müslümanlığı kabullenmiş Oğuzları ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Diğer bazı Türk grupları gibi uzun yıllar göçebe bir hayat süren Türkmenler, Oğuz grubuna mensup Türk boylarındandır. Teke, Yomut, Ersarı, Sarık, Sarlır, Gökleñ ve Çovdur en büyük Türkmen uruğlarıdır.

Oğuzların-Türkmenlerin aktif bir şekilde tarih sahnesine çıkmaları, bazı Oğuz uruğlarının İslâmiyeti kabul ettiği zamana rastlar. Oğuz Yabgusu, Müslümanlığı benimseyen kardeşlerinin üzerine yürümüş; sonraları kendi adını taşıyan bir devlet kuracak olan Selçuk Bey, Yabguya karşı mücadele etmiş ve Türkmen adıyla anılmaya başlayan Müslüman Oğuzları korumuştur.

Bu hadiseden sonra Türkmenler, Selçuk Bey önderliğinde Batıya doğru hareket ederek Horasan ve Hazar taraflarına yönelmişler, geldikleri bölgede Kıpçak ve Peçenek Türkleriyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Sonraları Afganistan'a ve Kuzey İran'a hâkim olan Gaznelilerle savaşmışlar, Çağrı ve Tuğrul kardeşlerin önderliğinde Dandanakan'da Gazne ordusunu yenmişlerdir (1040). Ataları Selçuk Bey'in adını taşıyan Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlar; sonra bu devlet, Amuderya'nın doğusuyla batı Akdeniz arasında bulunan geniş bir coğrafyaya hâkim olmuştur. Ancak yaygınlaşan Moğol istilâsı, Selçuklu Devleti'nin ve Türkmenlerin kaderini değiştirmiş; Türkmen uruğlarının bir kısmı Maverâünnehir, Horasan ve Mangışlak civarında kalmış; diğer uruğlar Azerbaycan'a ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu olaydan sonra Hazar ötesi Türkmenleriyle Azerbaycan ve Anadolu Türkmenleri ayrı topraklarda yaşamış, kültürlerinde ve dillerinde farklı eğilimler ortaya çıkmıştır.¹

Hazar ötesinde kalan Türkmenler, bir süre Moğolların ve Timurluların ida-

¹ Mehmet Kara, *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 2000, s. 1

resinde yaşamış; daha sonra Moğol asıllı Kalmukların saldırılarına dayanamayarak bu günkü Türkmenistan'ın güney batısında bulunan Köpetdağ taraflarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu bölgede Türkmenlerin güçlenmesi Hive Hanlığı'nı ve İran Şahlığı'nı rahatsız etmiş; Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han ve Türk asıllı İran Şahı Nadir Kulu Han, Türkmenlere ağır kayıplar verdirmişlerdir.

18. yüzyılda biraz kendini toparlayan Türkmenler, İran Şahlığı'nın ve Hive Hanlığı'nın baskısından da kurtulmak amacıyla Merv bölgesine doğru yayılmışlar; burada giriştikleri mücadelelerde İranlıları ve Hive Hanlığı'nı yıldırılmışlardır. Bundan sonra derin bir nefes alan Türkmenler, 1860 yılından itibaren hür ve müstakil bir hayat yaşamaya başlamışlardır. Ama ne yazık ki bu sakin dönem pek fazla sürmemiş; Ruslar 1879 yılında Türkmenistan'ı işgâli altına alma hazırlıklarına başlamış; Türkmenler bu defa da Ruslara karşı savaşmak zorunda kalmışlardır. Göktepe kalesi ve civarında yapılan ilk savaşta Ruslar yenilgiye uğramış, ancak çoğunluğu kadın ve çocuklar olmak üzere yaklaşık dört bin Türkmen hayatını kaybetmiştir. Bundan iki yıl sonra yapılan savaşta da ağır kayıplar (yirmi sekiz bin ölü) veren Türkmenler artık Rus yenilgisini kabullenmek zorunda kalmışlardır. Merv bölgesindeki Türkmenler tekrar savaşmak için hazırlıklar yapmayı deneseler de başarılı olamamışlar ve bütün Türkmenler, Ocak 1884'te Rus hâkimiyetine girmeyi kabul etmek zorunda kalmışlardır. 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında birkaç defa ayaklansalar bile bu ayaklanmalar Ruslar tarafından bastırılmıştır. Bu gelişmelerin tabii bir sonucu olarak 27 Ekim 1924 tarihinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.²

Yetmiş yıl kadar Rus egemenliği altında yaşayan Türkmenler, örf ve âdetlerini korumaya çalışmışlar; özellikle toplumun çekirdeği olan ailenin dejenere olmaması için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bunun için ilginç bir yol izleyerek kadinları yabancılardan uzak tutmuşlardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 27 Ekim 1991 tarihinde istiklâllerine kavuşan Türkmenler; iyi bir yol izledikleri takdirde artık inançlarını, örf ve âdetlerini istedikleri gibi yaşayabilecek; kendi kararlarını kendileri vereceklerdir.

Bu gün Türkmenler; Türkmenistan dışında İran ve Afganistan'ın kuzeyinde, Özbekistan'da, Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan Stavropol bölgesinde ve Türkiye'de yaşamaktadırlar.

Ülke ve Toplum

İç Asya'da Hazar Denizi'nin doğusunda 53-66° doğu boylamları ile 36-43°

² Mehmet Saray, *Türkmen Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 26-41.

kuzey enlemleri arasında yer alan Türkmenistan Cumhuriyeti'nin yüz ölçümü 488.100 km²'dir. Başkenti Aşkabat'tır. Aşkabat dışındaki diğer önemli şehirleri; Marı (Merv), Türkmenbaşı (Krasnovodsk), Daşhovuz, Çärcev, Nebitdağ, Köneürgenç ve Kerki'dir. Doğudan batıya 1.100 km., güneyden kuzeye 650 km. uzunluğa sahip olan Türkmenistan'ın kuzeybatısında Kazakistan, kuzeydoğusunda Özbekistan, güneydoğusunda Afganistan, güneybatısında İran, batısında ise Hazar Denizi yer almaktadır. 1996 sayımına göre Türkmenistan'ın nüfusu 4.566.800'dür. Bu nüfusun 2.045.800'ü kentlerde, 2.521.000'i köylerde yaşamaktadır. Yine bu nüfusun 2.265.100'ü kadın, 2.301.700'ü ise erkektir. Ortalama hayat süresi erkekler için 62, kadınlar için 69'dur.³

1995 yılına göre etnik dağılım şöyledir: Türkmen %77.0, Özbek %9.2, Rus % 6.7, Kazak % 2.0, Tatar % 0.8, Azeri % 0.8, Beyaz Rus % 0.8, Ermeni %0.8, Ukraynalı % 0.5. Bunlardan Türk olamayan gruplar şehirlerde ve özellikle Aşkabat'ta yaşamaktadırlar.

1993 yılına göre dinî dağılım şöyledir: İslâm (Sünnî-Hanefî) % 88, (Doğu) Ortodoks % 10, bilinmeyen % 2.

Türkmenistan'ın resmî para birimi, 01.11.1993 tarihinde tedavüle giren Manat'tır. Bu tarihten önce SSCB rublesi kullanılıyordu.

1996 yılına göre ülkenin toplam karayolu uzunluğu 21.400 km., toplam demir yolu uzunluğu 2.138 km.'dir.

Bu ülkenin Türkiye ile yerel saat farkı; yazın + 2, kışın + 3'tür.

Türkmenistan'ın resmî bayramları ve tatil günleri şunlardır: 1 Ocak-Yılbaşı Tatili (1 gün), 12 Ocak-Şehitleri ve Ataları Anma Günü (1 gün), 19 Şubat-Bayrak Bayramı (1 gün), 8 Mart-Kadınlar Bayramı (1 gün), 9 Mayıs-Askerler Bayramı, Zafer Bayramı (1 gün), 18 Mayıs- Anayasa Günü (1 gün), 27-28 Ekim-Bağımsızlık Bayramı (2 gün), Kurban Bayramı (3 gün).⁴

Haftada beş gün (Pazartesi-Salı-Çarşamba-Perşembe-Cuma) mesai yapılan Türkmenistan'da Cumartesi ve Pazar günleri hafta sonu tatilidir. Resmî daireler dışında alışveriş yerleri Cumartesi günleri de faaliyetlerine devam etmektedirler. Çalışma saatleri bazı kurumlara göre değişebilmekte, genellikle 08.00-17.00, 08.30-17.30 ve 09.00-18.00 arası hizmet verilmektedir. Öğle tatili de 12.00 - 13.00 arasında yapılmaktadır.

Türkmenistan'da şehir içi ulaşım; trolleybüs, otobüs ve taksilerle sağlanmak-

³ Kara, a.g.e., s. 1; Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, *Avrasya Dosyası -Türkmenistan Özel Sayısı-*, Sayı: 87, Kasım 1997/2, s. 2-3.

⁴ Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, a.g.e., s. 2-3, 8; Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, *Türkmenistan Ülke Raporu*, Ankara, 1996, s. 13-16, 163.

ta, şehirlerde muntazam bir trafik akışı bulunmaktadır. Şehirlerarası yolculuk tren ve otobüslerle yapılmasına rağmen, yerli halk çok ucuz olan uçak yolculuğunu tercih etmektedir.

İklim

Türkiye ile yaklaşık aynı enlemler arasında yer alan Türkmenistan, topoğrafik olarak daha çukur bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Nitekim İran ile arasında sınır oluşturan ve en yüksek noktası 2.942 metreye ulaşan Köpet dağları dışında ülkenin % 95'lik kısmında yüzey şekilleri genelde düz olup, denizden yükseklik 150-300 metre civarındadır. Türkmenistan ikliminin genel karakterini okyanuslara uzaklığı ve etrafının yüksek dağlarla çevrilmiş olması belirlemektedir. Bu yer yüzü şekillerinin bir sonucu olarak meteorolojik hareketler hem günlük hem de yıllık olarak büyük değişimler göstermekte ve tipik bir karasal iklim hüküm sürmektedir. Haziran-Eylül ayları arasında ortalama sıcaklık +40 derecenin üzerinde iken, kış aylarında -4 ila +6 derece arasında değişmektedir.

Türkmenistan topraklarının genelinde bitki örtüsü yok denecek kadar az olmasına rağmen ülkenin güneyinde İran ve Afganistan sınırı boyunca uzanan dağlık bölgeler ve yüksek plâtolarda söğüt ve kavak ağaçlarıyla kaplı yerler bulunmaktadır.

Karakum Çölü, ülke topraklarının büyük bir kısmını kaplar. Ceyhun nehrinden su getirilerek çöl arazisinin verimli hâle getirilmesi için uzun yıllardan beri çalışmalar yapılmaktadır. İklim bakımından yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise oldukça soğuk geçtiği için tarım ancak nehirlerin bulunduğu vadilerde veya vahalarda yapılabilmektedir.

Ceyhun (Amuderya), Murğap, Tecen ve Etrek ülkenin en önemli ırmaklarıdır. Türkmenistan'ın en önemli gölü ise Sarıgamiş'tir.⁵

Sanayi ve Ticaret

Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilân etmesinden sonra yapılan ilk toplantıda parlamento liberal ekonomik kanunların kabulünü benimsemiştir. Ekonominin özelleştirilmesi ve işbirliği yapmak üzere yabancı sermayenin celp edilmesi amacıyla parlamento böyle bir yönelim içine girmiştir. Türkmenistan'daki kuruluşlar yabancılarla ortak girişimde bulunma imkânlarına sahiptirler. Bu gün Türkmenistan gelişmeye aday bir ülke konumundadır. Devlet, kâr paylaşımı için kendisine güvenilir ortaklar aramaktadır. Bu açıdan Türkmenistan'da geniş im-

⁵Kara, a.g.e., s. 1; Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA: *Avrasya Dosyası-Türkmenistan Özel Sayısı*-, Sayı: 87, Kasım 1997/2, s. 2; Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, *Türkmenistan Ülke Raporu*, Ankara, 1996, s. 16.

kânlar bulunmaktadır.

Toplam yüz ölçümünün 4/5'i çöl olan Türkmenistan'ın tarıma elverişli alanı sadece % 3'tür. Ülkede doğal kaynaklara dayalı üretim potansiyeli olmasına rağmen ekonomi halen tarıma dayalıdır. Son üç yılda tarım ve hayvancılık, net maddî üretimin ortalama % 46'sını oluşturmakta ve toplam çalışan nüfusun % 42'si tarımda istihdam edilmektedir. Ülkede genellikle sulu tarım yapılmaktadır. Sulanılabilen 13.300 hektarlık arazi, tarıma elverişli arazilerin yaklaşık yarısını teşkil etmektedir. Tarımsal verim genellikle etkin olmayan sulama ve ilkel yöntemler kullanma yüzünden oldukça düşüktür. Tarıma elverişli alanların yarısında pamuk üretimi yapılmaktadır. Yeni Türk Cumhuriyetleri arasında Türkmenistan 1996 yılında 435.557 ton ile Özbekistan'dan sonra ikinci büyük pamuk üreticisi durumundadır. Bu ülkede üretilen pamuğun işlenmesine ve yurt içinde değerlendirilmesine önem verilmektedir. "On"un üzerinde inşa edilen çır-çır tesisi, on iki yeni iplik fabrikası ve triko tesisleri ile Türkmenistan, Batı pazarlarına pamuklu ürünleri satabilecek kapasiteye ulaşmıştır. Pamuktan başka ülkede bir miktar tahıl, meyve ve sebze üretimi de yapılmaktadır. Türkmenistan'da buğday üretimine de hız verilmiş ve üretim 1996 yılında 556.394 ton olarak gerçekleşmiştir. Ülkede 1996 yılı itibariyle 1.155.587 büyükbaş ve 6.138.171 küçükbaş hayvanın bulunduğu tespit edilmiştir.⁶

Türkmenistan, tahıl tüketiminin % 65'ini, patates tüketiminin % 70'ini, süt ürünleri tüketiminin % 45'ini ve şeker ihtiyacının da neredeyse tamamını ithalata karşılamaktadır.

Halı dokumacılığı Türkmenistan için önemlidir. Karakteristik renkleri sarı, kırmızı, mavi olan ve bitkiden elde edilen tabîî boyalarla boyanan Türkmen halıları dünyaca meşhurdur.

Bitki örtüsü son derece sınırlı olan Türkmenistan, zengin maden kaynaklarına sahiptir. Özellikle petrol ve doğalgaz en önemli yeraltı kaynaklarıdır. Ülkenin işletilebilen diğer doğal kaynakları; krom, sülfür, kurşun, galyum, bentonit, iyot ve bromdur. Başlıca petrol yatakları Batı Türkmenistan çöküntü havzasında ve pliyosen çökelleri içinde yer almaktadır. Ülkenin petrol-doğalgaz bölgesi, Balkan yöresiyle Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyıları arasında yer alan akarsu havzasıdır. Türkmenistan, Yeni Türk Cumhuriyetleri içinde en büyük doğal gaz rezervlerine sahiptir. Ülkenin toplam doğalgaz rezervi yaklaşık 2700 milyar metreküptür. 1996 yılında yıllık doğal gaz üretimi 35,2 milyar metreküptür. Aynı sene toplam petrol üretimi ise 4349,2 bin tondur.

⁶ Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, *Avrasya Dosyası -Türkmenistan Özel Sayısı-*, Sayı: 87, Kasım 1997/2, s. 4; Pekcan, Erdoğan, *Türkmenistan*, İstanbul Ticaret Odası yayınları, İstanbul, 1992, s. 7.

Türkmenistan, elektrik üretimi açısından da zengin bir ülkedir. 1996 yılı üretimi 10,13 milyar Kwh (kilovat saat) olup bunun % 40'ı diğer Orta Asya ülkelerine ve Afganistan'a ihraç edilmektedir.

1997 yılı itibariyle toplam 155 şubeye sahip 68 banka bulunmaktadır. Bu bankaların onu kambiyo işlemleri yapmaya yetkilidir. Ülkede ilk yabancı sermayeli banka, T.C. Ziraat Bankası'nın % 50 ortak olduğu ve uluslar arası bankacılık işlemlerinin yapılabildiği Türkmen-Türk Ticaret Bankası'dır. T.C. Halk Bankası da Türkmenistan Halk Kalkınma Bankası'na % 25 hisseyle ortaktır. 1997 itibariyle 1833 işletme özelleştirilmiştir. Ancak özelleştirilen işletmelerin % 99'u dükkân, kafeterya ve lokantadır. Özelleştirme konusunda mevzuat, teşkilat ve kadro oluşturulmamakla birlikte; birçok sanayi tesisinin satışı plânlanmıştır.

Türkmenistan'da 1997 yılı itibariyle 60 ülkeden 637 firma bulunmaktadır. Bunların 178'i Türk, 82'si İran, 64'ü Rus, 35'i Amerikan, 21'i Alman firmalarıdır.

Türkmenistan'da yapılabilecek yatırımlara örnek olarak, rafine ve ambalajlı tuz üretimi; naylon torba üretimi; pet şişeleme; su filtresi imalâtı; ambalajlama; plastik ev ve ofis malzemeleri üretimi; akü üretimi; PVC pencere, kapı ve cam ürünleri sanayii; gıda ve şekerleme sanayii; kilit ve kilit sistemi; plâstik ve metal her türlü kalıp üretimi; deri sanayii; oto tamir; otel ve lokanta işletmeciliği; mobilya; tavukçuluk; fırıncılık; sabun, şampuan ve deterjan üretimi; seracılık sayılabilir.⁷

Devlet Yapısı

Türkmenistan, Sovyetler Birliği'nde meydana gelen değişikliklerin ardından 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini ve 27 Ekim 1991 yılında da bağımsızlığını ilân etmiştir. Aynı gün Türkmenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı Türkiye tarafından tanınmıştır. Türkmençe, 24.5.1990'da resmî dil olmuştur. 2 Mart 1992 tarihinde ise, Türkmenistan Birleşmiş Milletler'e üye olmuştur. Bu cumhuriyetin bağımsızlık sonrasındaki bayrağı, 19 Şubat 1992 tarihli yasa ile kabul edilmiştir. Bayrakta; yeşil zemin üzerinde beyaz bir hilâl ve beş yıldız, beş Türkmen halı motifi, defne dalları bulunmaktadır. Türkmenistan'ın millî sembolleri; hilâl ve beş yıldız, Ahal-Teke atı, Türkmen halı motifi, pamuk kozası ve buğday başağıdır.⁸

19 Mayıs 1992 tarihinde Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası kabul edilmiş, aynı yıl içerisinde ilk defa bağımsız bir cumhuriyet olarak Türkmenistan'ın posta pulu kullanıma sürülmüş, Mart 1993 tarihinden itibaren gençler Türkmenistan topraklarında zorunlu askerlik hizmetine çağırılarak Türkmenistan ordu-

⁷ Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, *a.g.e.*, s. 5.

⁸ Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, *a.g.e.*, s. 1.

su resmen kurulmuş, 1 Kasım 1993'te millî para birimi Manat tedavüle girmiş, 17 Ocak 1994'te ise On Yıllık Refah Programı açıklanmıştır.

Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası'na göre ülkenin siyasi sistemi cumhuriyettir. Cumhurbaşkanı devletin ve parlamentonun başıdır.

Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın kabulünden sonra 21 Haziran 1992 tarihinde devlet başkanlığı seçimi yenilenmiş ve Saparmırat Niyazov (Türkmenbaşı) tekrar Devlet Başkanı seçilmiştir.

Başkanlık sistemiyle yönetilen Türkmenistan Cumhuriyeti'nin devlet başkanı, yürütmenin de başıdır. Bunun dışında devlet başkanı; vatandaşların haklarını gözetmek, anayasa ve kanunları gerçekleştirmek, ülkenin toprak bütünlüğünü ve hükümlerini koruyarak ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmeyi temin etmekle görevlidir.

Seçimle iş başına gelen 50 üyeli meclis bulunmaktadır. Ayrıca ülkedeki mahallî temsilciler ve bilim adamlarının katıldığı, başkanlığını devlet başkanının yaptığı, yılda birkaç defa toplanan Halk Maslahatı danışma organı vardır. İktidardaki parti Türkmenistan Demokratik Partisi'dir. Türkmenistan Komünist Partisi, 16 Aralık 1990 tarihinde Türkmenistan Demokratik Partisi adını almıştır ve bu partinin genel başkanı Saparmırat Türkmenbaşı'dır.⁹

Türkmenistan Anayasası'nın 97. maddesine göre Parlamento Yüksek Sovyet, Türkmenistan'ın en yüksek devlet organıdır. Yönettiği konular; anayasal hak ve özgürlüklerin korunmasını gözetmek; vatandaşların hak ve ödevlerini düzenlemek; mülkiyet ilişkilerini, hükümetin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını organize etmek; mali sistem ile devletin yürütme organlarının faaliyet ve düzenini sağlamaktır.

Yargılama yetkisi sadece mahkemelere ait olup, en yüksek yargı organı Yargıtay'dır.

Seçim kanunları gereğince 18 yaşına gelen her Türkmen vatandaşı seçme hakkına sahiptir. 21 yaşına gelen her Türkmen vatandaşı da milletvekili seçilebilmektedir. Mahallî Halk Sovyetine vekil olarak girebilmek için ise 18 yaşına gelmek şarttır.

Seçim bölgelerinde milletvekili seçimi için adayların belirlenmesi hakkı kamu kuruluşlarına, orta ve yüksek öğretim kurumlarına ve askerî birliklere aittir. Aday göstermeye hakkı olan kamu kuruluşları kanunla belirlenmektedir.

Vatandaşların temel hakları (kişisel dokunulmazlık, şahsın sağlığının korun-

⁹ Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, a.g.e., s. 2.

ması, eğitim ve vicdan özgürlüğü vb.), anayasa ile teminat altına alınmıştır. Kişisel hak ve özgürlükler, Türkmenistan'ın hukuk düzeninde mevcuttur.

Mülkiyetin kullanımı ve belgelendirilmesi; alım satım sözleşmeleri; takas, hibe ve miras işlemleri gibi hususlar kanunla düzenlenmektedir.

Türkmenistan medenî kanunu; evlenme akdini; sağlık işlerini; çiftin ebeveyn, çocuklar ve diğer aile fertleri ile mülkî ilişkilerini; evlât edinme, velilik ve boşanma usullerini düzenlemektedir.

Türkmenistan Anayasası'nın 11. maddesine göre her türlü özel mülkiyet, eşit şartlara tabidir. Mülkiyet ve miras kanunla korunmaktadır. Mülk dokunulmazlığı vardır ve kanuna aykırı ele geçirilmiş olanlar hariç mülke el koymak yasaktır.¹⁰

Bilim ve Kültür

Türkmenistan önemli ölçüde bilimsel ve teknik potansiyele sahiptir. 5900 bilim adamı ve uzman pedagog vardır ve bunun 2700'ü akademik unvana sahiptir. Fen bilimleri ve sosyal bilimler alanında hizmet veren Türkmenistan İlimler Akademisi, ülke için önemli temel projeler üzerinde araştırmalar yapmaktadır. 1991'de Tarım Bilimleri Akademisi kurulmuştur. Bu akademinin bünyesinde tarımsal üretim konusunda bölgesel sorunları araştıran 12 ilmî kuruluş bulunmaktadır.

Bilimsel çalışmalar; depremleri önceden haber alma, depreme dayanıklı inşaat geliştirme, alternatif enerji bulma, kimyasal hammaddeler teknolojisini yüksek düzeye erişirme, gaz ve petrol çıkarma gibi konularda yoğunlaşmaktadır.

Ayrıca bitki ve hayvan kaynaklı ilaç hammaddelerinin işlenmesi, çöl alanlarının faydalanılacak düzeye getirilmesi konusunda da önemli projeler yürütülmektedir.

Türkmenistan'da okuma yazma oranı % 98'dir. Okuma oranının yüksek olduğu ülkede 9 adet yüksek öğretim kurumu vardır. Bunlardan, 88 uzmanlık alanında yetişmiş personel mezun olmaktadır. Türkmenistan, 41 adet uzman eğitimi veren alt eğitim kurumuna da sahiptir ve 97 uzmanlık alanında eğitim verilmektedir. 75.000 öğrenci bu eğitim kurumlarında okumaktadır.

Kalifiye personel eğitimi 90 meslek okulunda yapılmakta ve bunlarda 39.300 kişi öğrenim görmektedir.¹¹

¹⁰ Pekcan, *a.g.e.*, s. 5-6; Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, *Türkmenistan Ülke Raporu*, Ankara, 1996, s. 20-21.

¹¹ Pekcan, *a.g.e.*, s. 11.

Dil

Türkmenceyle ilgili ilk ayrıntılı bilgilere, bazı şarkiyatçıların 19. yüzyılda yaptığı çalışmalarda rastlanmaktadır. Ekim devriminden sonraki yıllarda S. Ağabekov, A. Alıyev ve İ. Belyayev gibi kimseler tarafından Türkmence üzerine bazı kılavuz kitaplar hazırlanmıştır. Ancak bütün bunlar, günümüz araştırmacılarına ışık tutacak özellikte olmayıp sadece tarihî öneme sahiptirler. Türkmence ile ilgili ilk önemli eserler, 1920'li yılların sonuna doğru yayımlanır: M. Geldiyev ile G. Alparov, Türkmen Türkçesi grameriyle ilgili bir eser neşrederler. A. P. Pot-seluyevskiy, Türkmenceyi öğreten bir kılavuz kitap yayımlar. A. Alıyev ve K. Böriyev, Rusça-Türkmence sözlük hazırlarlar. Bu üç eserin yayın tarihi 1929'dur.

1930'lu yıllarda özellikle Türkmen dili ve edebiyatıyla ilgili ders kitaplarının yazılmasına ağırlık verilmiştir. 1940'lı yıllarda Türkmence imlâ kılavuzu hazırlanmış, Türkmenceyle ilgili daha ayrıntılı araştırmalar yapılmıştır. 1948 yılından sonra Sovyet dilcilerinin gözetiminde Türkmence üzerine doktora çalışmaları başlatılmıştır. Doktora yapmaya başlayan ilk Türkmen dilcileri, P. Azimov, M. N. Hıdırov ve Z. B. Muhamedova'dır. Sonraki yıllarda, daha fazla Türkmen dilcileri ve edebiyatçıları yetişmeye başlar ve araştırmalar derinlik kazanır. Bir yandan Türkmencenin grameriyle ilgili eserler, bir yandan da edebî eserler üzerinde yapılan incelemeler yayımlanır.

Türkmenler; yazılı edebiyatlarının başlangıcından (18. yüzyıl) 1928'e kadar Arap, 1928-1940 yılları arasında Lâtin, 1940'tan sonra da Kiril alfabesini kullanmışlardır.

Türkmenistan Meclisi, 12 Nisan 1993 tarihinde aldığı bir kararla, Lâtin alfabesini esas alan yeni Türkmen alfabesine geçmeyi kabul etmiştir. Bu karara göre yeni alfabe, 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren resmen kullanılmaya başlanmıştır; daha sonra alınan bir kararla birkaç harfte değişiklik yapılarak 1 Ocak 2000'de bütünüyle Lâtin alfabesine geçilmiştir.

Sovyet döneminde, edebî dil için Yomut ve Teke ağızları esas alınmış, ancak Türkmen aydınları bütün ağızlardan faydalanmayı prensip edinmişlerdir. Bu çizgide gelişen Türkmenceyle yazan birçok şair ve yazar yetişmiş ve bunlar zaman zaman kendi ağızlarında bulunan bazı kelimelere de eserlerinde yer vermişlerdir.

Türkmencenin birçok ağızı bulunmaktadır. Söz konusu ağızlar, şu şekilde sıralanabilir: Yomut, Teke, Ersarı, Sarık, Salır, Gökleñ, Çovdur, Alili, Nohur, Garadaşlı, Änev, Yemreli, Hasar, Ata, Nerezim, Çandır, Mukrı, Sakar, Bucak, Olam, İğdir, Surhı, Düyeci, Hatap, Eski, Bayat, Hıdırili, Mehin, Çärcev, Mür-

çe, Kıraç, Burkaz, Mücevür ve Arabacı.

Bünyesinde eski Oğuzcaya ait unsurları barındıran Türkmençe, Çağatayca'nın tesirinde gelişmiş bir yazı dili olduğu için Türkçenin doğu ve kuzey kolunda yer alan lehçelere ait özellikler de taşımaktadır. Batı Türkçesinin diğer kollarında kelime başında "v-" bulunduran bazı kelimeler Türkmencede "b-"lidir: *bar* "var", *bar-* "gitmek", *ber-* "vermek". Öte yandan Batı Türkçesinin diğer kollarında *ol-* fiilinin başında "b-" bulunmazken Türkmencede bu fiil, Kuzey ve Doğu lehçelerinde olduğu gibi, *bol-* şeklindedir.

Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde bulunan "f" ünsüzleri Batı Türkçesinin diğer kollarında korunurken Türkmencede, Kuzey ve Doğu lehçelerinin birçoğunda olduğu gibi, sistematik bir şekilde "p"ye dönmektedir: Far. *fermân* > Tkm. *permaan* "ferman, emir", Ar. *fıkr* > Tkm. *pikir* "fikir, düşünce", Far. *hefte* > Tkm. *hepde* "hafta", Ar. *insâf* > Tkm. *insaap* "insaf, vicdan".

Türkmençe, bunların dışında birçok özelliğiyle Batı grubuna giren diğer lehçelerle benzerlik göstermektedir.

Türkmençenin kelime hazinesini, Türkçe kelimelerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Rusça kelimeler oluşturmaktadır. Ekim devriminden sonra Arapça ve Farsça kelimelerin geçişi dururken Rusça kelimelerin sayısı hızlı bir şekilde artmıştır.

Türkiye Türkçesinin dışındaki Batı grubu Türk lehçelerinde Rusça kelimeler bakımından bir ortaklık söz konusudur. Türkiye Türkçesinde ise, onlardan farklı olarak Fransızca ve İngilizce gibi Batı dillerine ait kelimeler bulunmaktadır.

Türkmençe, ana Türkçedeki aslî uzunlukları en iyi koruyan Türk lehçesidir. Aslî uzunluklar, Türkmençe kelimelerin ilk hecesinde bulunurlar: *aaca-* "acımak; ekşimek", *aağı* "ağıt", *äädik* "çizme, edik", *daağa-* "dağılmak", *gaaba-* "etrafını çevirmek", *gaabak* "göz kapağı", *mooncuk* "boncuk", *ooba* "köy", *oodun* "odun".¹²

Edebiyat

Türkmenler, yazılı edebiyatlarının ortaya çıkışından önce zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahiptiler.

Türkmen edebiyatının ilk orijinal örneklerini, devrinin oldukça aydın bir şahsiyeti olan büyük Türkmen şairi Mahtumkulu vermiştir. Aslında Mahtumkulu'dan önce de şiir yazar Türkmen şairleri vardı. Fakat bunlar şiirlerini Çağatay-

¹² Kara, Mehmet, *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ yayınları, Ankara, 1998, s. 34-38, 76-77; aynı yazar, *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 2000, s. 2.

cayla yazmışlardı. Mahtumkulu (1733-1783)'nun, Türkmencenin edebî dil olarak ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli rolü olmuştur. "Pırağı" mahlâsını kullanan şair, Türkmen kültürünün zenginliklerine şiirlerinde geniş yer vermiş ve Türkmencenin ifade imkânlarını genişletmiştir.

Türkmen edebiyatının Mahtumkulu'dan sonra yetişen en önemli temsilcileri şunlardır: Seydi, Zelili, Mollanepes ve Kemine.

Türkmen şairleri, Ekim devriminden önceki yıllarda daha ziyade halk şiiri tarzında eserler vermekteydiler. 20. yüzyıl başlarının halk şairleri olan Suhan Övezberdi-Körmolla, Bayram Şahır ve Durdı Gılıç; Türkmen klâsik edebiyatı örneklerinin birçoğunu zihinlerine yerleştirmişlerdi. Bu halk şairleri, düğünlerde, ziyafetlerde ve şölenlerde sadece kendi şiirlerini okumakla kalmıyorlar; aynı zamanda Türkmen edebî mirasından faydalanarak bu mirasın örneklerini halk arasında yaymada önemli bir görevi de yerine getiriyorlardı.

Yeni Türkmen edebiyatına ait ürünler, 1920'li yıllarda verilir. 1924 yılı başından itibaren, daha sonra düzyazı türünde başarı gösterecek olan Berdi Kerbabaev'in, Garaca Burunov ve Yakup Nasırlı'nın şiirleri *Türkmenistan* gazetesinin sayfalarında görülmeye başlar. Bu şairler, daha sonraki yıllarda *Tokmak* dergisinde de şiirlerini yayımlayacaklardır. Bu dönemin diğer şairleri şunlardır: Oraz Täcnazarov, Hocanepes Çarıyev, Ata Nıyazov, Şalı Kekilov, Aman Kekilov, Amandurdı Alamişov, Hoca Şükürov ve Ruhı Alıyev.

Otuzlu yıllarda da şiir, edebiyatın temel ve en büyük kolu olma özelliğini korur. Devrin şairleri, diğer konuların yanında köy ve kolhoz hayatına şiirlerinde yer verirler. Zaman zaman şehir hayatını da tasvir ederler.

Otuzlu yıllarda yazılan birçok şiirde eski Türkmen hayatının sıkıntılarla dolu olduğu, zenginlerin fakirleri ezdiği, kadınların esaret altında yaşadıkları iddia edilmiştir. Yeni Türkmen hayatının, zengin fakir ayrımını ortadan kaldıracığı için fakir insan kalmayacağı belirtilmiş, kadınların esaretten kurtularak hürriyetlerine kavuşacakları söylenmiştir.

Bu dönemde, sanatını biraz geliştiren Beki Seytekov, lirik ve epik tarzda şiirler yazar. Gara Seyitliyev, şairane duyguları coşkuyla dile getirir.

Dönemin Rusça bilen şairleri, tanınmış Rus edebiyatçılarının eserlerini; bilmeyenler de Azerice, Özbekçe, Tatarca gibi diğer Türk yazı dilleriyle ortaya konmuş eserleri okuyarak kendi şiirlerini güçlendirmeye çalışırlar.

Buna rağmen Türkmen şiiri, 1930-1940 yılları arasında sık sık meydana gelen değişikliklerin, uzun süren tartışmaların arasında kendine yer bulamamıştır. Nitekim 1940 yılında yapılan İkinci Yazarlar Kongresi'nde Türkmen edebiyatı-

nın eksiklikleri üzerinde durulmuş, genç şair ve yazarların gevşek olduğu ileri sürülmüştür.

Öte yandan rejimin yanında veya karşısında olanlar mücadelesi 1930-1940'lı yıllarda iyice kızışmış, hapse atılan şairlerin bir kısmı sonradan salıverilmiş, bir kısmı ise yok edilmiştir. Örnek olarak; 1937 yılında hapsedilen şairlerden Hocanepes Çarıyev, 1941 yılında yok edilmiş; Oraz Täçnazarov ise, önce hapsedilip vatandaşlıktan çıkarılmış, daha sonra da 1942 yılında rejimin kurbanı olmuştur.

Eli kalem tutan kıymetli insanların sindirilmeye çalışılması ve bir kısmının yok edilmesiyle, Türkmen kültürüne büyük bir darbe indirilmiştir. Bazı eserler yayımlanmış olsa bile otuzlu yıllar, Türkmen edebiyatının durgunluk dönemi olarak nitelendirilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı patlak verince Türkmen şair ve yazarlarının birçoğu bu savaşa katılır. Bunlardan Nurmırat Sarıhanov, Şalı Kekilov, Ata Nıyazov ve Ahundov Gürgenli hayatlarının en verimli çağlarındayken savaş sırasında ölürlere.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yazılan ilk şiirlerde, düşmanların savaşa yönelik faaliyetleri ve onların kötü niyetleri işlenirken; savaş sırasında yazılanlarda düşmanların nasıl yenilgiye uğratıldıkları ve savaşın ne gibi yığıtlıklar gösterdikleri dile getirilmiştir.

Savaşın getirdiği hareketlilik, daha önceki şiirlerde görülen durgunluğu, didaktikliği az da olsa gidermiş ve bu yıllarda Türkmen edebiyatı akıcı şiirler kazanmıştır. Öte yandan Moskova'nın bütün dikkati İkinci Dünya Savaşı'nda yoğunlaştığı için şairler, biraz serbest düşünme fırsatı bulmuşlar; bunun neticesinde şiir, kaybettiği izi tekrar bularak kendi tabii seyrine yönelmeye başlamıştır. Şiirde görülen bu gelişmelere nesirde de rastlamak mümkündür.

Savaştan hemen sonraki dönemin şairleri olarak Beki Seytekov, Çarı Aşırov, Aman Kekilov, Gara Seyitliyev, Haldurdı Durdıyev, Gurbandurdı Gurbansähdov ve Tovşan Esenova'nın adlarını anmak gerekir. Bunların bazıları aynı zamanda nesir türünde eserler de vermişlerdir. Bu dönemde şairler; savaşın ürkütücü atmosferini, barış ve huzurun önemini şiirlerinde dile getirmişlerdir.

Savaştan sonra Rehmet Seyidov, lirik şiirler yazmayı sürdürür. Aman Kekilov ve Çarı Aşırov epik şiire yönelirler. Pomma Nurberdiyev ve Ata Atacanov, Türkmen toprağı ile onun gayretli insanlarını canlandırırlar. Ruhı Alıyev, gezip gördüğü yerlerle ilgili şiirler yazar.

1950 yılı başlarında tanınmaya başlayan şairlerden Mämmet Seyidov, epik

şiiire; Allaberdi Hayıdov ise, lirik şiiire yönelir. Kerim Gurbannepesov, daha çok asker hayatını şiiirleştirmiştir.

1956-1966 yılları arası, çağdaş Türkmen şiiirinin çok parlak bir dönemidir. Siyasî imajı ve çizgileri birinci plânda tutan, sadece şekilde millîliğe dokunmayan ve özde millî renkleri solduran rejim, bu yıllarda biraz yumuşamıştır. Dönemin şairleri, rejim veya rejimin tepesindeki adamın anlatıldığı kuru şiiirlerden kısmen kurtulup; yaşadıkları ülkenin dokularını, halkın gönlündeki zenginliği ve inceliği duyarlı bir sembolizmle şiiirleştirme fırsatı bulmuşlardır.

Türkmen şairleri, bu dönemde gezip gördükleri ülkelerle ilgili şiiirler de yazdılar. Bu konuda yazılmış eserlerden Ruhı Alıyev'in Türkiye, Fransa ve İtalya'yla ilgili şiiirlerini içine alan *Dünyää Ayağa Galyaar* "Dünya Ayağa Kalkıyor" (1962) adlı kitabıyla Gara Seyitliyev'in *Hindistanın Gülleri* (1960) adlı kitabını anmak gerekir.

Klâsik Türkmen şairlerinin çok işlediği sevgi teması, bu dönemin şiiirinde de yaygındır. Artık Türkmen şiiirinin teması çoğalmış, duygu yönü zenginleşmiş ve okuyucunun hafızasından silinmeyecek özelliğe sahip örneklerin sayısı artmaya başlamıştır. Şairler, devir insanının olumlu-olumsuz bütün duygularını en güzel bir şekilde ifade etmeye çalışmışlardır. Eski şairler, canlandırdıkları tiplerin daha çok dış görünüşlerini ele alırken yeni şairler, onların iç dünyalarına yönelmişler ve iç zenginliklerini verebilmişlerdir.

1970'li yılların önde gelen şairleri; Kerim Gurbannepesov, Ata Atacanov, Berdinazar Hudaynazarov, Mämmet Seyidov, Allaberdi Hayıdov ve Aman Kekilov'dur.

Yayımlanan kitapların sayısında epeyce artma olmuştur. Bu durum, birkaç sebebe bağlanabilir. Her şeyden önce 1960'lı yıllarda beliren hürriyet ortamıyla birlikte şiiirde görülen gelişme ve zenginleşme sonraki yıllarda kitaba dönüşmüştür. İkinci olarak altmışlı yıllardaki kadar olmasa bile, Türkmen şiiiri gelişmesini sürdürmüş ve şairler yeni eserler yazmışlardır. Üçüncü olarak ölen şairlerin eserlerinin bir yandan yeni baskısı yapılırken, bir yandan da genç sanatçılar, şiiirlerini kitap hâline getirme fırsatı bulmuşlardır.

1990'lı yıllardan sonra dünyada meydana gelen değişiklikler, Türkmen şairlerini de etkilemiş; artık Türkmen edebiyatı için yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin edebiyatı, bağımsızlık ve millî uyanış devri edebiyatı olarak adlandırılmaktadır.

Bu yeni döneme ait şiiirlerde bağımsızlık ve millî gurur ifadesini bulur. Berdinazar Hudaynazarov, bu yılların en güçlü şairidir ve çok değişik temada şiiirler yazmaktadır. Eserleri, insan sevgisinden derin izler taşır. Bu sevgi, şiiirlerinin

içinden bir damar gibi geçip gider. Şairler Allaberdi Hayıdov, Atamırat Atabayev, Sapar Öräyev, Yılğay Durdiyev, Nuri Bayramov, Nobatgılı Recebov, Annaberdi Ağabayev, Ağağeldi Allanazarov, Amanmırat Buğayev, Gözel Şağuliyeva, Kakabay İlyasov, Atacan Annaberdiyev, Tırkiş Sadıkov, Orazgılı Annayev ve Bayram Cütdiyev şiir yazmayı sürdürmüşlerdir.

1990'lı yıllarda nesir tarzında kaleme alınmış eserlerde ahlâkî meseleler ideolojik kuşatmaya alınmadan işlenmeye çalışılmıştır. Övezdurdı Nepesov'un *Zıyaarat* "Ziyaret" ve *Kıyaamata Çenli* "Kıyamete Kadar" adlı romanları bu yaklaşımın elle tutulur bir neticesidir. Bu dönemde millî tarihe yönelme güçlenir. Kakacan Aşirov'un *Däli Dumrul*, *Oğuz Oynı* "Oğuz Oyunu" ve *Oğuz Han* adlı piyesleri bu konuda önemli eserlerdir.

Türkmen edebiyatı, elbette bundan sonra da gelişmesini sürdürecektir.¹³

2. STAVROPOL TÜRKMENLERİ

Stavropol Türkmenleri; Hive hanlığının idaresi altında yaşadıkları yerlerden ayrılıp Mangışlak ve Astrahan sahralarından geçerek 1653 yılında Stavropol bölgesinin kuzeyine, Kum ve Manıç ırmaklarının kıyısına gelmişlerdir. Bu tarihte Kafkasya'ya 1665 hane Türkmen göçmüş, 1790 yılında ise tekrar 64 hane Türkmen göçüp gelmiştir. 1863 yılında Ulı Barhancık ve Kiçi Barhancık köyleri oluşturulmuştur. Daha sonra bu bölgede yaklaşık on iki yıl içerisinde ondan fazla Türkmen köyü kurulmuştur.

Bu devirde Stavropol'da 9086'sı erkek, 6448'i kadın olmak üzere toplam 15534 Türkmen yaşamaktaydı. Bunlar; İğdir, Çovdur, Söyünacı adlı Türkmen kabilelerinden idi. Geçimlerini hayvancılıkla sağlıyorlardı. Söz konusu göçebelere; bir otlaktan diğerine göçüp konup durmuşlar ve daha sonra Kum ırmağının kıyısını kışlak, Manıç ırmağının kıyısını da yaylak edinmişlerdir. Bunların birini "Kışlak Yeri", diğerini ise "Yaylak Yeri" olarak adlandırmışlardır. Bu yurtlar, günümüzde de böyle adlandırılıyor.

Çarlık hükûmeti, Türkmenlerin hayvancılıkla meşgûl olmalarını sınırlandırmak ve onları yerleşik hayata mecbur etmek için bir siyaset izlemiş ve izlenen bu siyaset Türkmen nüfusunun sayısını azaltmıştır.

Burada yaşayan Türkmenler; Nogaylar, Kalmuklar, Tatarlar ve diğer toplumlardan olanlarla evlenmek zorunda kalmışlardır. Bu yaklaşımın sebeplerinin başında, Türkmen halkı arasında kadın nüfusun sayıca az olması gelmektedir.

1923 yılında büyük kıtlık olmuştur. Türkmenlerin esas geçim kaynağı olan

¹³ Mehmet Kara, *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 2000, s. 4-13; aynı yazar, "Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Üçüncü baskı, 4. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara, 1998, s. 159-178.

büyük ve küçükbaş hayvanlar neredeyse tamamen kesilip yenilmiş, kalan kısmı ise açlıktan kırılmıştır. Ayrıca bu gıda kaynağı tükenince halk; yenilebilecek türden ot, çöp ne varsa yemiştir. İnsanlar, bütün ev eşyalarını satmak zorunda kalmışlar; derde deva türünden olan şeyler bile bir lokma ekmekle değişilmiştir.

1920 yılı ile karşılaştırıldığında 1923 yılında hayvanlar % 97,6 oranında kırılmış, ekin tarlalarının alanı ise aynı yıla göre % 97,3 oranında eksilmiştir. Bu yıllarda Türkmen nüfusu da epeyce azalmıştır. 11647 kişinin yaklaşık üç bini açlık yüzünden Dağıstan'a göçmek zorunda kalmıştır. Üç bin civarında insan ise, açlıktan ölmüştür. 1924 yılında tekrar kuraklık meydana gelmiş ve yine birçok insan açlıktan ölmüştür.

Stavropol Türkmenlerinin hayatı ile ilgili demografik bilgilerde, yerleşik hayata geçen halkın fazla ölmesinin Türkmenlerin sayısının belli oranda azalmasına sebep olduğu hep vurgulanmıştır. 1896-1906 yılları arasında, on bir yıl içerisinde yerleşik bir hayat süren Türkmen aileleri bünyesinde 4645 kişi doğmuş, 4832 kişi ölmüştür. 1899-1906 yılları arasında, sekiz yıl içinde göçebe Türkmen aileleri bünyesinde ise 1012 kişi doğmuş, 835 kişi ölmüştür.

Bu gün Stavropol bölgesinde yaklaşık 12000 Türkmen yaşamaktadır. Bunlar sadece Türkmen bölgesinde değil, aynı zamanda komşu bölgeler olan Arzıgir, İpatev, Blagodarnen ve Nebitegum'da hayatlarını sürdürmektedirler.¹⁴

3. AFGANİSTAN TÜRKMENLERİ

Afganistan Türkmenleri, Afganistan'ın kuzey kısmında yaşamaktadırlar. Bunlar; Amuderya'nın kıyı kesimlerinde, Andhoy ile Akcan'ın kuzeyinde Belh ve Faryab illerinin sınırında (Çöllük bölgesinde) yerleşmişlerdir. Haşdanar bölgesinde; Belh, Mezarı Şerif ve Meymene'nin kuzeyi ile Abıkevser vadisinde birçok Türkmen köyü bulunmaktadır.

Ersarı, Alili, Sarık, Salır ve Teke kabilelerinden oluşan Afgan Türkmenleri; göçebe ve yarı göçebe bir hayat sürerler.

XIX. yüzyılın sonlarında Afganistan'da 50000 Türkmen yaşıyordu. O devirde Afganistan'ın sınır bölgelerinde (Mezar bölgesinde, Şerif vilâyetinde, Meymene, Kunduz ve Şibirgan civarlarında) yaklaşık 7000 Ersarı Türkmeni ailesi yaşıyordu. 1939 yılına kadarki dönemde Afganistan'da yaşayan Türkmen halkının sayısı epeyce arttı. Bu durum, Türkmenistan'da üretme çiftliklerinin birleştirilmesinin zorunlu hâle getirilmesi neticesinde Türkmen halkının büyük

¹⁴ Marat Durdiyev-Şöhrat Kadırov, *Dünyâdaki Türkmenler -Tarihin-Demografik Sın-*, Aşğabat, 1991, s. 36-38; Sapar Kürenov, "Kuzey Kafkasya'daki Oğuzlar", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 4, Aralık 1995, s. 41-44; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s. 121-122.

bir kısmının Afganistan'a kaçıp gitmesi ile açıklanabilir. Bugün Afgan Türkmenlerinin sayısı istatistiklerde âdet üzere azaltılarak gösterilmektedir.

1978 yılında Türkmenler, Afganistan halkının % 3'ünü oluşturmaktaydı. Bu da o yıl için 478500 kişi demektir. 1978—1987 yılları arasında yapılan savaşlar, Afganistan'ın demografik durumuna ve aynı zamanda Afgan Türkmenlerinin hayatına olumsuz bir şekilde tesir etti. Afganistan'ın Sovyet sınırlarında bulunan vilâyetlerinin nüfusu bu dönemde büsbütün azaldı. Çünkü bölge halkının çoğu Pakistan'a göçmüştür. Savaş ve göç sonucunda Bağlan'ın nüfusu % 51, Belh'inki % 30, Kunduz'unki % 59, Samangan'inki % 22 azaldı. Bölge halkının büyük çoğunluğu da İran'a göçtü. Ancak Afganistan halkının genel sayısına yüzde olarak bakıldığında, Türkmenlerinki arttı. Çünkü Türkmenlere oranla Peştunlardan İran'a göçen çok olmuştur. 1987 yılında Türkmenler, Afgan sığınmacılarının % 1'ini oluşturmaktaydı (yaklaşık 50-55 bin kişi). Bilindiği kadarıyla İran'a 2850000 kişi, Pakistan'a 3257600 kişi iltica etmiştir. Değişik ülkelerde yayımlanan verilere göre ise, Türkmenler Afganistan nüfusunun % 4'ünü oluşturmaktadır. Bu dikkate alındığında 1990 yılında Afgan Türkmenlerinin sayısı yaklaşık 841300 kişi civarındadır.¹⁵

4. İRAN TÜRKMENLERİ

İran Türkmenleri, İran'ın Türkmenistan sınırı bölgesinde bulunan Türkmen-sahra'da (Gürgen) ve Horasan'ın kuzeydoğu bölgesinde yaşamaktadırlar. İran Türkmenlerinin büyük bir bölümü Yomut, Gökleñ, Salır ve Sarık kabilelerindedir. Çarlık Rusyası ile İran'ın 9 Aralık 1881 yılında imzaladığı sınır antlaşması neticesinde Türkmenlerin büyük bir bölümü İran sınırları içerisinde kalmıştır. Bu antlaşmada Türkmenlerin millî menfaatleri göz ardı edilerek Etrek ırmağı sınırı olarak kabul edilmiştir. Bunun neticesinde Türkmen kabilelerinin çok eski devirlerden beri yaşadıkları yerler olan Türkmen-sahra civarları; Garasuv ve Gürgen ırmaklarının kıyıları, Etrek ırmağının belli bir bölümü yapay bir şekilde Türkmenistan topraklarından koparılmıştır.

İran Türkmenlerinin en büyük kabilelerinden biri Gökleñ'dir. İran'da XX. asrın başında 20 bin Gökleñ bulunmaktaydı. XIX. yüzyıl sonlarında İran Türkmenlerinin nüfusunun 30 bin civarında olduğu düşünüldüğünde bu rakamın epeyce yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Gökleñler, Yomutların yaşadıkları yerlerden daha doğuda, Türkmen-Horasan vadisinde, Guçan ve Deregez bölgelerinde yaşamaktaydılar.

Mayıs 1924'te İran'daki Gürgen ve Etrek Türkmenleri arasında dalgalan-

¹⁵ Durdıyev-Kadırov, *a.g.e.*, s. 46-48; Sümer, *a.g.e.*, s. 122.

malar oldu ve Bağımsız Türkmen Cumhuriyeti ilân edildi. Bu Cumhuriyet, Mayıs 1925'e kadar varlığını sürdürdü. Daha sonra İran hükümet güçleri Türkmen kabilelerinin ayaklanmalarını bastırdılar. Ayaklanmaya katılan Türkmenlerden yaklaşık üç bin kişi Türkmenistan'a kaçmak zorunda kaldı. Bunlar Ciğit, Çaloyuk, Kükürçe, Acıyap, Çekişler ve Esengülü köylerine yerleştiler.

İran Türkmenleri, Mazenderan vilâyetinin Gürgen ve Deşti Gürgen bölgelerinde; Horasan vilâyetinin Guçan, Bücnürt, Sarağt bölgelerinde yaşamaktadırlar. Az sayıda Türkmen, Tahran'da ve İran'ın diğer merkezî bölgelerinde hayatlarını sürdürmektedirler. Türkmen kabileleri, öbek öbek otururlar. Hazar denizinin kıyı bölgelerinde ve Deşti Gorgan'ın batısında Yomutların Caparbay uruğu (Yaralı ve Nuralı kolları); onlardan daha doğuda, Etrek ve Gürgen kıyısında, Yomutların Ak Atabaylar uruğu yaşamaktadır.

Horasan ve Mazenderan vilâyetlerinin değişik bölgelerinde Hoca, Şıh, Mağtım, Ata adlı Türkmen kabileleri yaşarlar. Bücnürt'ten daha kuzeyde ise Teke, Nohur, Yemreli, İğdir, Änevli, Mürçe, Sünçeli ve Hıdırili Türkmenlerinin köyleri bulunmaktadır. Horasan'ın kuzeydoğusunda, Maşat ve Sarağt bölgelerinde Sarık ve Salır Türkmenleri yaşamaktadırlar. İran'ın Gombedi Kabus, Gürgen, Benderi Şah, Benderi Gâz, Gyumyuşan (Kümüşdepe), Kürtguyı ve Alıabad şehirlerinde Türkmen nüfusu gittikçe artmaktadır.¹⁶

Kaynaklar

Bacon, Elizabeth E., *Esir Ortaasya* -Çeviren: Tansu Say-, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, 272 s.

Durdiyev, Marat-Şöhrat Kadırov (1991), *Dünyäädäki Türkmenler-Taarılı-De-mografik Sın.*, Aşğabat, 64 s.

Gündüz, Muhittin-Ramazan Doğan (1997), *Türkmenistan'ın Maden Kaynakları Envanteri*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA-Maden Teknik Arama Genel Müdürlüğü, 136 s.

Johanson, Lars-Eva A. Csalo (1998), *The Turkic Languages*, London: Routledge. 474 s.

Kanbolat, Hasan (1995/96), "Türkmenistan'ın Millî Para Birimine Geçiş Süreci", *Avrasya Etüdları*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, Sayı: 4, s. 43-61.

Kara, Mehmet (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Akçağ yayınları, 205 s.

¹⁶ Durdiyev, *a.g.e.*, s. 48-49; Turan, Yusuf Nejat, "İran Türkmenleri", *Dr. Baymirza Hayit Armağanı* (Hazırlayanlar: Rasim Ekşi-Erol Cihangir), Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevî Vakfı, İstanbul 1999, s. 255-261; Sümer, *a.g.e.*, s. 122.

_____ (2000), *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

_____ (1998), "Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Üçüncü baskı, 4. Cilt, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları.

Kürenov, Sapar (1995), *Kafkasya Oğuzları veya Türkmenleri* (Aktaran: Ali Duyamaz), İstanbul: Ötüken.

_____ (1995), "Kuzey Kafkasya'daki Oğuzlar", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 4, Aralık.

Lawton, John (1996), *The Turks of Eurasia*, Ankara: Turkish International Cooperation Agency-TICA.

Niyazov, S. A. (1996), *Türkmenistan -Kiçi Entsiklopediya-*, Aşgabat: Türkmenistan İlimler Akademiyası Ş. Batırov Aadındaakı Taarih İnstitutı.

Pekcan, Erdoğan (1992), *Türkmenistan*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası yayınları.

Saray, Mehmet (1994), *Türkmen Taaruhı -Çeviri: Seyitniyaz Atayev-*, Aşgabat: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA.

_____ (1993), *Türkmen Tarihi*, İstanbul.

Sümer, Faruk (1992), *Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanlar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları.

Turan, Güngör (2000), "Geçiş Döneminde Türkmenistan'ın İstihdam Yapısı ve Performansı", *Avrasya Etüdüleri*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA, Sayı: 18.

Turan, Yusuf Nejat (1999), "İran Türkmenleri", *Dr. Baymirza Hayit Armağanı* (Hazırlayanlar: Rasim Ekşi-Erol Cihangir), İstanbul: Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevî Vakfı yayınları.

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA (1996), *Türkmenistan Ülke Raporu*, Ankara.

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA (1997/2), *Avrasya Dosyası -Türkmenistan Özel Sayısı-*, Sayı: 87.